

ХІБА В МОВІ Є ТІЛЬКИ ЗАГАЛЬНЕ?

Коли статус класиків марксизму-ленінізму ще був рівний статусові Господа Бога, мовознавці носилися з відомим висловлюванням В.І.Леніна "NB в мові є тільки загальне" (оригінал: "NB в языке есть только общее") як з писаною торбою. Так, Л.А.Булаховський ставить його першим у переліку думок Леніна про мову й слово [2, с.19]. Р.О.Будагов ґрунтує на цьому висловлюванні свою думку, що "слово... в тенденції завжди тяжіє до узагальнення" [1, с.91]. При цьому, до речі, Л.А.Булаховський, один з найяскравіших українських мовознавців, зазначає, що власні назви "менше, ніж загальні, здатні бути засобом узагальнення", хоч вони теж узагальнюють [2, с.19] – з украй невиразним обґрунтуванням здатності онімів до узагальнення. Р.О.Будагов же взагалі виключає власні назви та слова, що "означають одиничні предмети (*солнце, луна*)" (ніби ці слова не є теж власними назвами!), з процесу узагальнення, хоч тут же додає, що їх переносне осмислення теж втягує їх "у загальний процес" [1, с.81]. Між тим переносне осмислення онімів – це їх повна чи неповна апелювання.

Уважно вивчаючи це та інші висловлювання В.І.Леніна (а куди дінешся!) я давно упевнився, що фраза "в мові є тільки загальне" є просто помилковою. А контекст її – "Філософські зошити", конкретно "Конспект книги Гегеля "Лекції з історії філософії" – засвідчує, що фраза ця взагалі не є думкою Леніна. Це – примітка для пам'яті до виписаних Леніним слів великого німецького філософа Георга Гегеля "взагалі мова виражає власне тільки загальне; але те, що мислиться, є особливим, окремим. Тому неможливо виразити в мові те, що мислиться" [6, с.261].

У Гегеля фактично йдеться про те, що мова належить усім мовцям, народів, а мислить індивід, особистість. І якщо брати до уваги не тільки початок думки, як це зробив В.І.Ленін ("в мові є тільки загальне"), а й її продовження, то вона виявляється цілком слухною – може тільки з надто

категоричним "неможливо виразити". Адже те, що мислиться, потім і говориться. Фактично Гегель за століття до Фердінанда де Соссюра своєрідно сформулював розмежування мовлення і мови. Якщо зважати на таке розмежування (і наразі не зачіпати проблеми власних назв), то в мові, на відміну від мовлення, дійсно є тільки загальне.

Як тепер з'ясувала когнітивна лінгвістика, мислення здійснюється не словами, а концептами, трансформацією слів у ментальному лексиконі індивіда. І оскільки концепти є об'ємнішими за слова, більш місткими, бо включають і невербальні, і суто суб'єктивні компоненти, які не можуть вийти за межі ментального лексикону (пор. хоч би [3, с.288-289]), то виразити словами 100% того, що мислиться концептами, справді неможливо. Гегель мав рацію: "Мысль изреченная есть ложь" (Ф.І.Тютчев). А відірвана від цієї думки її частина – "в мові є тільки загальне" – є помилковою, і даремно мовознавці та філософи її в радянські часи так возвеличували.

Але не всі. Цікаво мислячий філософ, викладач Одеського університету доцент С.Я.Коган ще в 1953 р. опублікував слушну думку, що фраза "в мові є тільки загальне" не належить Леніну, а становить виписку з праці Гегеля [4, с.22]. До того ж треба підкреслити, що сам Ленін з приписуваною йому фразою не погоджувався і полемізував з нею. Виписавши відомі слова Гегеля "Це одиничне зовсім не може бути висловлене" [6, с.258]. Ленін трохи далі зазначає: "Це"? Найзагальніше слово". Більше того, пропонується конкретизація "Хто це? Я. Всі люди я"; "Цей"? Кожен є "Цей" [6, с.261].

Тут у Гегеля й Леніна маємо не розбіжність інтерпретацій, а розбіжність предметів думки. У В.І.Леніна йдеться про *дейктичне* "це" або "я": вказівка є вказівкою – на кого вказує, того й означає. А Г.Гегель говорить про *феноменологічне* "це", про конкретний предмет у всій його складності, непізнанності, а тому й неможливості бути висловленим,

фактично з цією думкою Гегеля перегукуються і водночас її розшифровують уславлені слова Василя Симоненка, лише сформульовані поетично й бойовито:

У кожного Я є своє ім'я,
 На всіх не нагримаєш грізно,
 Ми – не безліч стандартних "я",
 А безліч всесвітів різних.

В кінцевому рахунку феноменологічне *це* справді зовсім (тобто вичерпно, повністю) не може бути висловленим, тоді як дейктичне *це* легко й повністю висловлюється.

Віддавши належне узагальнюючим властивостям мови, Ленін досить чітко сформулював думку, що у висловлюванні можна передати будь-які конкретні, окремі факти: "Чому не можна назвати окреме? Один з предметів даного роду (столів) саме відрізняється від інших тим-то" [6, с.261]. Зіставивши цей вислів з виразом "в мові є тільки загальне", легко побачити, що вони заперечують один одного. Не могла мисляча людина сказати водночас і так, і ні. Між тим у мовознавчих працях періоду безконкурентного панування марксизму-ленінізму обидві ці фрази могли стояти поряд як докази Ленінської геніальності...

У цьому зв'язку слід повернутися до власних назв. Говорячи про діалектичне ототожнення в реченні окремого й загального (зовсім не в дусі фрази "в мові є тільки загальне"), Ленін ілюструє цю тезу трьома прикладами: *листя дерева зелене, Іван є людина, Жучка є собака* [6, с.347]. *Зеленим* (загальне) є, точніше – може бути, не тільки *листя* (окреме), а й, приміром, *одяг, стіна, очі* тощо. Так само *людиною* (загальне) є не тільки *Іван*, а й *Степан, Тарас, Ганна, Катерина* тощо. У двох прикладах з трьох виразником окремого є власна назва. Якраз існування з мові власних назв – фактів мови, а не мовлення – найвиразніше доводить, що в мові є не тільки загальне.

Серед власних назв, окрім повторюваних (тих же Іванів тільки в Україні є чи було сотні тисяч), що не заважає їм бути онімами, є й такі власні назви, що не мають омонімів (якщо не брати до уваги переносних значень). Єдиного в світі носія мають оніми *Україна* і *Європа*, *Перун* і *Афродіта*, *Чумацький Шлях* і *Сіріус* тощо. Обидві ці групи власних назв є компонентами мови і становлять яскраву ілюстрацію того, що в мові є не тільки загальне.

Виражаючи окреме, власні назви тим не менш дійсно тяжіють до узагальнень. Мовознавці, як ми це бачили, активно відстоюють цю думку, але доводять її, відверто кажучи, погано. Значно краще шлях власних назв до узагальнень віднайшли в своїй творчій практиці письменники. Можна виділити декілька напрямків (засобів) узагальнення власних назв, які не втрачають при цьому своєї онімічності. Втрата онімічності – найтипівіший шлях узагальнення власних назв, але ж вони при цьому перестають бути власними назвами, переходять з онімів у апелятиви, пор. *донкіхот* або прекрасно проаналізовані Є.С.Отінім жаргонні лексеми *феня* “дрібничка” та ін., *філон* “ледар” [8, с.263-275]. У художніх же творах і в розмовно-побутовому вжитку подибуємо узагальнення власних назв у межах онімічності.

1. Усічення реального оніма до його першої літери. Так, у повісті “Земля” О.Ю.Кобилянської дія відбувається в селі Д. А йдеться про трагічну історію, що сталася в селі Димка на Буковині (нині – в Глибоцькому районі Чернівецької області). Скорочення може бути ще більш зашифрованим. Найчастіше йдеться про “місто N”, як у “Мертвих душах” М.В.Гоголя, або взагалі про якийсь нелітерний знак (одна або три зірочки тощо). Таке скорочення, приховування конкретної назви є узагальненням, акцентуванням типовості описуваного. Скорочення підкреслює, що йдеться не про локальну подію, а про суспільне явище. Проте вирази “село Д.”, “місто N.” не перестають бути топонімами. Серед

антропонімів такі усічення переважно є засобом шифрування. Пор. присвяту, що очолює роман М.В.Матіос "Солодка Даруся": "М.В.В., В.І.Р. М.А.К. – тим, хто безкорисливо повертав мені смак життя, присвячую".

2. Запровадження вигаданої, неіснуючої назви. Використання топоніма *Глушов* в "Истории одного города" дає змогу М.Є.Салтикову-Щедріну створити пародію на історію Росії й самою цією назвою дати їй узагальнюючу оцінку. Марія Матіос, що народилася в с.Розтоки на Буковині, локалізувала дію свого могутнього роману "Солодка Даруся" в рідному селі й почасти – в однойменному, що знаходиться по той бік Черемошу, в Івано-Франківській області. Раніше буковинські Розтоки були в складі Румунії, а галицькі в Польщі. Ще раніше і Буковина, і Галичина входили до Австро-Угорщини. Але в романі обидва ці села іменуються інакше – неіснуючими назвами: "По два боки... Черемоша, між горбів і кичер, немов у глибокій жіночій пазусі, гніздилися двоє гірських сіл з однаковою назвою – *Черемошне*" [7, с.97]. При цьому Розтоки в творі теж згадуються, як одне з навколишніх сіл: "проїхала одна розтіцька молодиця ... аж до Яблуниці, пропустивши свої Розтоки" [7,с.46]. Таке топонімічне узагальнення підносить локальні події до рівня всезагальних, стосовних всієї Буковини й Галичини і не тільки їх, загострює трагедійність зображуваного. Заміна оніма в сфері антропонімії переважно слугує для прикрашення (псевдоніми), приховування (псевдо, підпільні клички) або є проявом неврівноваженості, екзальтованості чи просто дурості. Цей останній тип антропонімічних заміни проявився, наприклад, у тому, що в 2006 р. в Івано-Франківській області три чоловіки офіційно змінили свої прізвища на *Ющенко*, а згодом ще кілька – на *Янукович* (газета "Труд". – 2007, 16 лютого). Антропонімічні заміни узагальнюють не обсягом, а якістю, долучаючи до наймення характеристику людини, причому суб'єктивна оцінка може істотно розходитися з об'єктивною.

3. Ще один вид узагальнення власних назв – їх часткова зміна, що

призводить до семантичних зрушень. Так, розглянуте Є.С.Отінім стягнення рос. *Екатеринбург* у *Ебург* [8, с.341] перетворює урочистий топонім у сороміцьку назву, яка, зрозуміло, знаходиться вже за межами літературної мови, у жаргоні. Твір Марії Матіос "Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів", визначений нею як "гомеричний роман-симфонія", є гострою сатирою, в якій увесь український політикум одержав упізнавані переробки своїх прізвищ, переважно з їдучо-сатиричним забарвленням (наприклад, Олександр Холод, Леонід Крав-Чув, майор Микола Довго-меле-мельченко). Виняток становить тільки Уля Милашенко, що в різних місцях твору іменується також Попелюшкою, Дюймовочкою, Шовковою Леді, Джейн Ейр Бонд 007 і навіть Орлеанською Дівою, а також її оточення, зокрема перший заступник Сашко Буй-Тур-Чинов. Подібні переробки онімів теж узагальнюють, "пришивають" до оніма певний ярлик, однак не позбавляють його здатності бути власною назвою.

Цей побіжний огляд форм перебудови власних назв скерований не на з'ясування цих форм, їх різновидів і завдань, а лише на те, щоб довести: власні назви здатні й на таке узагальнення, яке не виводить їх за межі онімічності. Йдеться по суті про процеси узагальнення із збереженням окремішності, частковості, унікальності. Це ще міцніше обґрунтовує тезу, що в мові є не тільки загальне, а й окреме, індивідуальне.

Я не став би писати цих заміток зі значно запізнілою критикою висловлювання В.І.Леніна та з'ясуванням джерел цього висловлювання, якби не зробив спроби його заперечення ще в часи "розвинутого соціалізму". Свою аргументацію щодо недоречності возвеличування фрази "в мові є тільки загальне" я надіслав до провідного радянського лінгвістичного журналу "Вопросы языкознания" 14 листопада 1969 р. Журнал, зрозуміло, мою статтю друкувати відмовився, надіславши мені розгорнуту мотивацію свого рішення. Мотивація зводилася до того, що теза "в мові є тільки загальне": 1) належить Леніну, 2) є правильною,

марксистською і тому відмовлятися від неї було б помилкою. Аргументи мотивації були відверто слабкими, на що я звернув увагу редакції в своєму листі-відповіді. Так у нас розгорнулася дискусія, у якій було три мої листи і три редакційні відповіді з незмінною відмовою. Кінцева позиція редакції полягала в тому, що у фразі “в мові є тільки загальне” В.І.Ленін розрізняє мову й мовлення (рос. язык и речь) і говорить тільки про мову, не торкаючися мовлення.

На цьому дискусія припинилася. Але все ж треба хоч колись розставити крапки над і – принаймні так, як мені ці крапки уявляються. Отже: 1) власні назви, будучи в своєму реальному вжиткові фактами мови (а не мовлення), є спеціально витвореними засобами вираження окремого, тобто і за умови розрізнення сосюрівського *langue et parole* у мові все одно є не тільки загальне; 2) ідея розрізнення мови й мовлення (рос. языка и речи) у творах В.І.Леніна ніде не простежується. Пор. зокрема його слова в оригінальному звучанні: "Всякое слово (речь) уже обобщает" [6, с.269], які в українському перекладі набули вигляду: "Всяке слово (мова) вже узагальнює" [6, с.258]. Не всяке слово і не завжди узагальнює ні в мові (языке), ні, тим паче, в мовленні (речи). Чітке розмежування мови й мовлення здійснив лише Сосюр, хоч здогадки, практичні спроби розрізнення засобів та їх використання були й раніше. Одна така здогадка у Гегеля згадувалася вище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1958.
2. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – 2-е вид. – К., 1959.
3. Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики. – Одеса, 2006.
4. Коган С.Я. Ленінська теорія відображення та питання єдності мови і мислення // Труды Одесского гос. ун-та. Сборник филол.

фак-та. – К.,1953. – Т.3.

5. Ленин В.И. Соч. – 4-е изд. – Т.38.
6. Ленін В.І.Твори / Пер. з 4-го рос. видання. – Т.38.
7. Матіос.М.В. Солодка Даруся. Драма на три життя. – 3-є вид. – Львів, 2005.
8. Отин Е.С. "Все менты – мои кенты...": Как образуются жаргонные слова и выражения. – М., 2006.